

ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЛЕСІ УКРАЇНКИ

ЗІНЧУК Руслана Степанівна

УДК 811.161.1'282 (477.8)

**СЛОВОЗМІНА ІМЕННИКІВ
У ЗАХІДНОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Луцьк – 2010

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та культури української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор філологічних наук, професор
Аркушин Григорій Львович,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки,
кафедра історії та культури української мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Глуховцева Катерина Дмитрівна,
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка,
завідувач кафедри української філології
та загального мовознавства;

кандидат філологічних наук
Рябець Людмила Віталіївна,
Інститут енциклопедичних досліджень НАН України,
заступник директора з наукової роботи,
провідний науковий співробітник відділу науково-
дослідної та науково-організаційної підтримки ЕСУ.

Захист відбудеться 26 березня 2010 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 32.051.02 у Волинському національному університеті імені Лесі Українки (43000, м. Луцьк, вул. Винниченка, 30 а, ауд. 41).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Волинського національного університету імені Лесі Українки за адресою: 43000, м. Луцьк, вул. Винниченка, 30 а.

Автореферат розіслано 24 лютого 2010 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук, доцент

Н. М. Костусяк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Сучасний розвиток діалектології дедалі наполегливіше висуває до ряду найактуальніших проблеми ґрунтового вивчення усіх структурних рівнів українських говорів. Із цього погляду науковий інтерес становить іменникова словозміна, що в процесі історичного розвитку зазнала суттєвого переформування.

Особливості діалектного формотворення репрезентовано в дослідженнях І. А. Панькевича, М. І. Сюська (закарпатські говірки), М. І. Зубрицької, І. Й. Ощипко (бойківські говірки), Б. В. Кобилянського (гуцульські говірки), Д. Г. Бандрівського, П. І. Приступи (наддністрянські говірки), М. А. Пшеп'юрської (надсянські говірки), Л. Г. Гажук-Котик, К. Ф. Германа, М. В. Леонової, В. С. Лимаренка (буковинські говірки), В. А. Височини, В. П. Дроздовського, Я. Д. Нагіна, З. Л. Омельченко, В. А. Чабаненка (степові говірки), К. Д. Глуховцевої, Б. А. Шарпила (слобожанські говірки), П. С. Лисенка, А. П. Могили (середньонаддніпрянські говірки), Л. В. Рябець (говірки центральнополісько-середньонаддніпрянської суміжності) та ін.

З огляду на нерівномірність системного вивчення іменникової словозміни за регіонами ґрунтового дослідження потребує західнополіський діалект, який виявляє ряд характерних ознак на морфологічному рівні, зокрема в системі формотворення іменників, що досі не була предметом спеціальних студій. Незважаючи на яскраву діалектну специфічність цієї частини українського континууму, наукові пошуки діалектологів зведені переважно до окремих зауважень щодо західнополіських словоформ. Представлення поодиноких явищ говіркового формотворення не дає повного уявлення про словозмінну систему окресленого ареалу. Багато питань субстантивної словозміни потребують уточнення і ґрунтовнішого аналізу. Це зумовлює **актуальність** теми дослідження. Належне висвітлення її, що вимагає глибокого вивчення специфіки формотворення іменників основних говіркових груп Західного Полісся, необхідне для з'ясування тенденцій розвитку української субстантивної словозміни.

Особливості західнополіського діалекту викликають науковий інтерес і з огляду на архаїчність цієї частини слов'янського континууму. Становлячи відкритий простір для морфологічних інновацій, досліджувані говірки зберігають свідчення мовної архаїки.

Значно розширює дослідницький потенціал типово прикордонний характер західнополіського говору, його історія як території активного українсько-польського й українсько-білоруського міжмовного контактування та взаємодії елементів двох діалектних систем – північної і південно-західної. Наслідки цих процесів знайшли відображення в окремих явищах діалектної словозміни.

У вихідних засадах системного підходу до аналізу словозміни іменників спираємося передусім на досвід М. І. Зубрицької, Л. В. Рябець, К. Д. Глуховцевої та ін., що передбачає роботу з максимально повним реєстром словоформ, фіксованих у процесі тривалого спостереження над спонтанним діалектним мовленням.

Донедавна описи формотвірної структури української діалектної мови мали здебільшого фрагментарний характер, що зумовлено фіксацією лише специфічних для досліджуваного ареалу словозмінних виявів (тільки тих явищ іменникової словозміни, які не збережені літературною нормою). Однак спостереження над окремими словоформами як яскравими репрезентантами формотвірних процесів говірки чи говору порушує системність опису, оскільки чимало відмінкових форм залишено поза увагою дослідника. Такі студії часто незіставні через непослідовність викладу та різну повноту фіксації говіркового матеріалу. Аналіз усіх словоформ, вилучених із мовленнєвого потоку – з великих за обсягами текстів, створює надійне підґрунтя для більш повного та об'єктивного, порівняно з диференційним, системного опису діалектного формотворення, дає змогу простежувати риси, спільні для обох мовних систем (і діалектної, і літературної).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Напрям дисертації пов'язаний із науковою темою кафедри історії та культури української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки “Поліфункціональний статус української мови в синхронії і діяхронії”, а також із науково-дослідною роботою “Говірки та оніми Західного Полісся”, яку виконує Західнополіський ономастико-діалектологічний центр (реєстраційний номер 0109 U 00572).

Мета і завдання роботи. Мета дослідження – максимально повне виявлення відмінкових форм іменників в основних говіркових групах Західного Полісся та системний аналіз субстантивного формотворення досліджуваного ареалу; лінгвогеографічне представлення словозміни іменників у західнополіських говірках.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань:

- встановити словозмінні типи іменників на основі визначених критеріїв;
- розкрити специфіку творення відмінкових форм у межах виділених словозмінних типів;
- визначити домінуючі фактори впливу на існування діалектних відмінностей у системі західнополіської іменникової словозміни;
- простежити особливості субстантивного формотворення в ареальному аспекті.

Об'єкт дослідження – система словозміни іменників у західнополіських говірках.

Предмет дослідження – система граматичних категорій іменників, набір словозмінних афіксів, фактори впливу на існування діалектних відмінностей у субстантивному формотворенні.

Джерельна база дослідження. В основі роботи – власні записи діалектного фактажу, зроблені протягом 2006–2008 років у 154 населених пунктах із території Західного Полісся (Волинська область, північно-західні райони Рівненської області, а також південні райони Брестської області Республіки Білорусь). Матеріал зібрано шляхом магнітофонної фіксації спонтанного діалектного мовлення. Картотека західнополіських іменникових словоформ налічує близько 12 000 одиниць; фонозаписи зв'язних текстів становлять понад 150 годин звучання. Для порівняльної характеристики зафіксовано та опрацьовано явища словозміни із суміжних говорів, зокрема із західної частини середньополіського та північно-західної частини волинського. Джерелами порівняльного матеріалу послуговували лексикографічні праці, збірники текстів, наукові статті, присвячені аналізу субстантивного формотворення в різних українських говірках.

Методика роботи. Дослідження діалектного фактажу проведене в синхронному аспекті методом лінгвістичного опису; використано елементи порівняльно-історичного методу (подано історичні коментарі до зафіксованих словоформ), а також лінгвогеографічного методу (окреслено ареали явищ діалектної словозміни).

Наукова новизна дослідження. У роботі вперше здійснено системний опис іменникової словозміни західнополіських говірок; аналіз вилученого зі спонтанного діалектного мовлення фактажу проведено за відносно новою методикою та у зіставленні з відповідними словозмінними виявами в інших українських діалектах; простежено просторову поведінку субстантивних словоформ у досліджуваному ареалі.

Теоретичне значення роботи. Дослідження словозміни іменників у західнополіських говірках, проведене на основі багатого фактичного матеріалу, дало можливість підтвердити переваги системного підходу до вивчення формотвірної структури над диференційним описом, зробити висновок про відкритість словозміни описуваного ареалу та варіантність флексійних формантів. І хоч результати дослідження в окремих деталях можуть бути уточнені, системний аналіз формотворення іменників у західнополіських говірках – одна з перехідних ланок до створення узагальнювальної праці про українську діалектну субстантивну словозміну. У роботі поглиблено методику ареалогічних досліджень словозмінних явищ.

Практична цінність дослідження. У науковий обіг уведено новий фактичний матеріал – максимально повний склад західнополіських словоформ; запропоновано лінгвогеографічне представлення словозміни іменників у досліджуваному ареалі. Отримані результати можуть бути використані у працях із сучасної та історичної морфології, української діалектології. Проаналізований матеріал може мати певне значення для встановлення характеру українсько-польських та українсько-білоруських міжмовних взаємовпливів.

Особистий внесок здобувача полягає у представленні моделі опису словозміни говірок досліджуваного ареалу, в розширенні емпіричної бази української діалектології, фіксації й аналізі матеріалу, формулюванні висновків. Усі результати дослідження отримано автором самостійно, праць, написаних у співавторстві, немає.

Апробація роботи. Розділи дисертації та роботу в цілому обговорено на засіданнях кафедри історії та культури української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки. Основні положення та результати дослідження викладено в доповідях на науковому семінарі “Мовне і культурне явище в діалектному просторі” (Львів, 26–27 квітня 2007 р.), I, II та III Міжнародних науково-практичних конференціях аспірантів і студентів “Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє” (Луцьк, 18–19 квітня 2007 р., 16–17 квітня 2008 р., 13–14 травня 2009 р.), міжнародних наукових конференціях “Українська діалектна лексика як об’єкт словникарства та лінгвогеографії” (Ужгород, 16–17 жовтня 2008 р.), “Леся Українка: естетика, поетика, текстологія” (Луцьк, 15–16 травня 2008 р.), “Українці Холмщини та Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків” (Луцьк, 29–30 квітня 2009 р.), “Українська мова поза межами України” (Люблін, 8–9 жовтня 2009 р.), діалектологічній конференції з міжнародною участю “Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті” (Тернопіль, 2–3 квітня 2009 р.), XIII Всеукраїнській ономастичній конференції з міжнародною участю (Ужгород, 27–29 квітня 2009 р.), а також на звітних наукових конференціях викладачів, аспірантів та студентів Волинського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, 2007–2009 рр.).

Публікації. Результати дослідження відображено в 11 опублікованих працях, серед яких “Атлас словозміни іменників у західнополіських говірках”, 7 статей у фахових виданнях, затверджених ВАК України. Інші публікації – це стаття та тези доповідей, виголошених на міжнародних наукових конференціях.

Структура й обсяг дисертації. Дослідження складається зі вступу, двох розділів, висновків, у яких узагальнено результати роботи, списку використаних джерел (21 позиція), списку використаної літератури (240 позицій) та додатків: додаток А – “Атлас словозміни іменників у західнополіських говірках” (60 карт, з них 53 – атомарні, 7 – зведені), додаток Б – “Тексти”. Повний обсяг дисертації – 340 сторінок, текстову частину викладено на 187 сторінках, додатки займають 124 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано вибір теми дослідження та її актуальність, сформульовано мету і завдання роботи, визначено методи, об’єкт і предмет дослідження, вказано на його джерельну базу, окреслено наукову новизну, теоретичну та практичну цінність дисертації, подано відомості про апробацію результатів роботи.

Перший розділ **“Словозміна іменників української діалектної мови як об’єкт опису”** містить два підрозділи. У підрозділі 1.1. *“Історія вивчення іменникової словозміни українських діалектів”* відзначено праці, що подають історичну ретроспективу формування норм словозмінної системи іменників на основі писемних джерел різних часових зрізів (дослідження Г. В. Воронич, І. М. Керницького, Г. П. Стрельчук та ін.); указано, що матеріал неперехідної цінності містять ареалогічні дослідження: “Атлас української мови” та

регіональні лінгвогеографічні праці (атласи О. А. Босак і В. М. Босака, К. Ф. Германа, Т. В. Назарової та ін.); особливу увагу зацентовано на дескриптивному представленні субстантивного формотворення говірок усіх трьох наріч української мови; підкреслено фрагментарний характер вивчення іменникової словозміни західнополіського діалекту; зроблено висновок про важливість докладних описів формотвірної структури окремих говорів.

У підрозділі 1.2. *“Принципи аналізу словозміни іменників у діалектологічних дослідженнях”* проаналізовано наукові пошуки дослідників діалектної словозміни у плані вироблення оптимальних способів добору і представлення фактичного матеріалу; зауважено, що в останні роки з посиленням уваги лінгвістів до ґрунтовного вивчення структурних рівнів українських говорів відчутним є зміщення акцентів при описі діалектних явищ у напрямі їх системного аналізу. Формування якісно нового підходу до аналізу іменникової словозміни репрезентують наукові пошуки М. С. Павлюка та І. К. Робчука; його наукову обґрунтованість і доцільність підтверджують праці М. І. Зубрицької, Л. В. Рябець, К. Д. Глуховцевої та інших дослідників.

Більш повний та об’єктивний, порівняно з диференційним, системний опис формотворення іменників передбачає: 1) залучення до аналізу не обмеженої кількості репрезентантів говіркової специфіки, а всіх словоформ, фіксованих у процесі тривалого спостереження над спонтанним діалектним мовленням, 2) окреслення комплексу словозмінних засобів, які творять словоформи та відмінкові парадигми, 3) встановлення словозмінних типів на основі визначених критеріїв, 4) створення інваріантної моделі діалектної словозміни, що уможливить оптимальний спосіб опису максимально повного реєстру іменникових словоформ та словозмінних типів.

У другому розділі **“Типи відмінювання іменників у західнополіських говірках”** представлено системний аналіз словозміни іменників у говірках досліджуваного ареалу. При формуванні словозмінних типів використано вже апробовані дослідниками діалектного формотворення критерії: 1) рід іменника як визначальний фактор, 2) закінчення Н. в. одн., 3) характер кінцевого приголосного основи, 4) категорія істоти / неістоти, особи / неособи (для іменників ч. р.). Варіантність відмінкових закінчень у межах одного типу, під яким розуміємо словозмінну парадигму іменників певного роду з характерною для них флексійною системою, була причиною виділення субстантивних підтипів. Щоправда, з огляду на індивідуальну поведінку окремих кінцевих приголосних основи субстантивів у різних діалектних зонах при кваліфікації словозмінної моделі таких іменників зацентовано на відмінково-числових формах, спільних із відповідними словоформами субстантивів у вже виділених підтипах, або на типовому вияві консонанта.

Для опису системи іменникової словозміни використано традиційну матрицю із семи відмінків. Опозицію одна / множина при формуванні словозмінних типів іменників обрано диференційною ознакою “горизонтальних рядів”, за К. Д. Глуховцевою. Додатковим, але не розмежувальним числовим фактором оцінки діалектного формотворення стали спорадично вживані в західнополіських говірках давні дуальні сполуки.

На основі систематизації та аналізу фактичного матеріалу в досліджуваних говірках виокремлено 27 словозмінних типів іменників, 43 підтипи та 2 граматиалізовані парадигми, які проаналізовано в чотирьох підрозділах відповідно до родової та числової диференціації субстантивів.

Опис типів відмінювання подано за такою схемою: 1) назва типу, 2) характер кінцевого приголосного основи, 3) фіксоване закінчення у вихідній формі.

Практично в кожному словозмінному типі виділено підтипи. Додатковим критерієм при цьому обрано наголошеність / ненаголошеність закінчень в однині та множині, а також фонетичну реалізацію задньоязикових та фарингального в сполуках **гы*, **кы*, **хы*. Опис підтипів словозміни іменників зроблено за такою схемою: 1) назва підтипу, 2) вказівка на

кінцевий приголосний основи та акцентуаційні особливості флексії, 3) перелік максимально можливої кількості іменників, які належать до окресленого підтипу та фіксовані в говірках досліджуваного ареалу, 4) представлення відмінкової парадигми у вигляді таблиці, що дозволяє зберігати лапідарність викладу, 5) коментарі щодо специфіки формотворення субстантивів аналізованого підтипу, обов'язково фактори впливу на конкретний говірковий вияв, 6) паралелі з інших діалектів, якщо такі зафіксовано в доступних нам джерелах.

У підрозділі 2.1. “Система словозміни іменників жіночого роду” докладно проаналізовано формотворення субстантивів ж. р. із флексією *-a*, що, як правило, належать до іменників давніх **-ā-*, **-jā-*основ та залежно від характеру кінцевого приголосного основи формують 3 типи відмінювання (тип війна, тип земля, тип душа), в межах яких виокремлено 11 підтипів (підтип війна, підтип ворона, підтип хата, підтип рука, підтип муха, підтип сорочка, підтип земля, підтип долоня, підтип яблуня, підтип душа, підтип груша); простежено формотвірну специфіку субстантивів колишніх **-ī-*основ, об'єднаних у словозмінний тип тінь; представлено флексійну систему іменника давнього консонантного типу на **-r-* мати, що має індивідуальну парадигму відмінювання (див. к. 1).

Опис формотвірної системи іменників з повною числовою парадигмою в говірках досліджуваного ареалу зроблено за таким зразком:

Тип війна об'єднує субстантиви твердої групи з флексією *-a*.

Підтип війна. Іменники з кінцевим твердим приголосним основи та наголошеною флексією: *бУолб* || *пчолб*, *боронб*, *вербб*, *веснб*, *в'їнб*, *головб*, *горб*, *зимб*, *копб*, *косб*, *осб*, *плитб*, *сестрб*, *сл'озб*, *соснб*, *ст'інб*, *трунб*.

Таблиця 1

	Н	Р	Д	З	О	М	Кл
одн.	-а	-и, -и ^е , -е; -'і після губного	- ^{л(с)} і, -и, - ^{л(с)} е, - ^{л(с)} х	-у	-ойу, -ейу, -ої, -ойо, -о, -ойа	- ^{л(с)} і, -и, - ^{л(с)} е, - ^{л(с)} х	-о
мн.	-и; -'і після губного	Ш, - ^{л(с)} ів, -ив, -ув, -еї, -иї	-ам, -'ум	-и; -'і після губного; Ш, - ^{л(с)} ів, -ив, -ув, -еї, -иї	-ами, -ам'і	-ах	-и; -'і після губного

Особливості словозміни

Н. та З. вв. одн. аналізованих іменників у досліджуваних говірках не виявляють флексійної варіативності і представлені словоформами з закінченнями *-a* та *-у* відповідно.

У Р. в. одн. поряд зі спільним для обох мовних систем (діалектної та літературної) закінченням *-и* в окресленому ареалі простежено фонетично зумовлені флексії *-и^е*, *-е*, пор.: *с'йїи зим^е*, *в мїїи систр^е*, *з вуїн^е*, *до плит^е*, *коло стинї*. Діалектну специфіку формотворення Р. в. одн. іменників ж. р. з кінцевим губним приголосним основи в окремих говіркових групах досліджуваної території визначає закінчення *-'і*, пор.: *до верб'н*, *од голов'н*.

Д. та М. вв. одн. аналізованих іменників репрезентовані словоформами із закінченням *-і* як рефлексом давнього *z*. Тільки в говірках східної діалектної зони більшу продуктивність мають флексії *-и*, *-'х*, *-'е*, пор.: *дав по голов^х*, *сестр'х*, *на воїн'ї*.

О. в. одн. субстантивів ж. р. в більшості західнополіських говірок представлений словоформами з історично закономірним закінченням твердої групи *-ойу*. Наслідки індуктивного впливу з боку іменників м'якої та мішаної груп спорадично простежені у відмінкових формах на зразок *гулув'йу*, *вуїньйу*. Зрідка в окремих типово середньополіських говірках східної діалектної зони виявлено словоформи з флексією *-ої*: *за соснуї*, *п'ід горуї*. Такі форми, очевидно, варто кваліфікувати як інновації фонетичного характеру, що постали внаслідок редукції кінцевого [у] в закінченнях *-ойу*, *-ейу*. Реалізацію аналізованої відмінкової позиції спостережено також у локально обмежених структурах із паралельно вживаними закінченнями *-о* та *-ойо*: *з мійо систру*, *важній борону похоть^ев*, *за стинуїо*, *з дувг'е косуїо*. Одним зі шляхів утворення форм на *-о* в західнополіських говірках вважаємо розвиток *-о < -ої < -ойу*. Можливості іншомовного впливу на появу аналізованого закінчення більш очевидні в крайніших західнополіських говірках, зокрема підляських. Структури із закінченням *-ойо*, за І. Г. Матвіясом, розглядаємо як результат контамінації форм на *-о* та *-ойу*. Тільки в говірці с. Велимче Ратнівського району фіксовано словоформи О. в. одн. на зразок *с:е"струїа*, *с тийу галавуїа*, *за плитуїа*, появу яких можна пов'язувати з типовим для говірки розвитком [о] → [а] в ненаголошеній позиції.

Кл. в. у говірках досліджуваного ареалу має обмежений вияв і характерний передусім для субстантивів-назв істот, пор.: *ти^е / осу надойндлива / ск'нко чйпл'атис' бэдиш*.

Множинні парадигми іменників ж. р. із закінченням *-а* в говірках позначені певною статичністю і мають значно менш розгалужену систему флексій порівняно з формами однини.

Н. в. мн. субстантивів, як правило, репрезентований словоформами з фонетично модифікованим закінченням давніх **-ā*-основ. Флексія *-и* збережена й у 3. в. мн. іменників-назв неістот. Діалектною специфікою позначене формотворення Н. та 3. вв. мн. субстантивів із кінцевим губним приголосним основи, про що свідчать форми на зразок *вйрб'і*, *гулов'і*, *зъм'і*, *куп'і*, фіксовані передусім у говірках східної діалектної зони. У 3. в. мн. іменників-назв істот простежено флексії Р. в. мн.

У сполучі з числівниками *дв'і*, *три*, *чотири* іменники ж. р. зберігають рефлекс дуальних форм, пор.: *нас дв'і систр'н і брат був*, *вже три^е зим'н йак мбтира ни стбло*, *шт^ери трун'н рбзом стойбло*.

Форми Р. в. мн. з нульовим закінченням, що є фонетичним відповідником аналізованої відмінкової позиції субстантивів давніх **-ā*-основ, відносно нерівномірно розподілені на дослідженій території, подекуди мають паралельні варіанти. У багатьох говірках у районі західнобузько-стохідського басейну Р. в. мн. іменників ж. р. представлений словоформами, що засвідчують нівеляцію родових відмінностей у множинній парадигмі. Відповідно до давніх флексій **-овъ*, **-евъ* іменників колишніх **-й*-основ згідно з рефlekсами етимологічних **о* та **е* в Р. в. мн. виступають фонетичні варіанти цих закінчень, очевидно, перейняті субстантивами ж. р. від відповідних форм ч. р., пор.: *н'ійбк'іх бурон'ів н'ідй*, *багбто пчулив булу у ббт'ка*, *пйет' сйструв мбла і ж'йдного брбта*. У говірках східної діалектної зони Р. в. мн. іменників ж. р. представлений словоформами із закінченням *-ей*, що постали за зразком відповідних форм давніх **-і*-основ: *шишк'й рвбли с:осній*, *ни булу плтьей*. Форми на *-иї*, фіксовані в окремих говірках цього ж ареалу, ймовірно, відображають наслідки фонетичних модифікацій у структурі ненаголошеного закінчення *-ей*, пор.: *пйат' сйстриї*, *кул'ки тих купиї*.

У словозмінній системі переважної більшості говірок досліджуваного ареалу збережено закінчення *-ам* Д. в. мн. іменників давніх **-ā*-основ. Спорадичним виявом позначені словоформи із флексією *-'ум*, появу яких можна пов'язувати з уніфікацією за моделлю відповідних форм субстантивів давніх **-ō*-основ, розглядаючи закінчення *-ум* як фонетичну видозміну флексії *-ом* цих іменників, пор.: *пчул'ум триба садук*.

О. в. мн. аналізованих субстантивів, як правило, репрезентований успадкованим від іменників давніх *-ā-основ закінченням -ами. В окремих говіркових групах досліджуваного ареалу фіксовано словоформи на -ам'і, пор.: *мушчѣни кусам'і косьл'і, п'ід вйрбам'і*.

М. в. мн. субстантивів ж. р. в західнополіських говірках оформлений за допомогою флексії -ах.

Зрідка фіксовані вияви Кл. в. мн. в обстеженому ареалі, як і в літературній мові, мають флексії, спільні з закінченнями відповідних іменників у Н. в. мн.

За нашими спостереженнями, словозмінну модель субстантивів колишніх *-ā-, *-jā-основ мають фіксовані в західнополіських говірках іменники т. зв. спільного роду. Такі субстантиви об'єднано в окремий тип відмінювання (тип ненажера), у якому виділено 3 підтипи (підтип ненажера, підтип невдаха, підтип суддя). Через синкретизм відмінкових флексій зауважених іменників та субстантивів ж. р. із закінченнями -а, -'а не вважаємо доцільним подавати повний опис словозмінних парадигм окреслених підтипів, тому робимо відповідні покликання.

У підрозділі 2.2. “Система словозміни іменників чоловічого роду” представлено модель формотворення субстантивів ч. р. з нульовим закінченням, що в переважній більшості належать до давніх *-ō-, *-jō-основ і залежно від характеру кінцевого приголосного основи та розрізнення за семантичною ознакою істота / неістота формують 6 словозмінних типів (тип брат, тип коваль, тип сторож, тип ліс, тип вогонь, тип ніж), у межах яких виділено 10 підтипів (підтип брат, підтип парубок, підтип коваль, підтип злодій, підтип сторож, підтип хрущ, підтип ліс, підтип пиріг, підтип вогонь, підтип ніготь); простежено особливості словозміни іменників ч. р. із закінченням -о (тип батько), що сягають колишніх *-ō-основ; окремо зацентровано на флексійній системі субстантива кінь, відмінкові форми однини якого нерідко синкретичні з відповідними словоформами підтипу коваль, однак форми множини виявляють індивідуальну словозмінну поведінку.

У підрозділі 2.3. “Система словозміни іменників середнього роду” подано системний опис формотворення субстантивів с. р. із закінченнями -о, -е давніх вокалічних *-ō-, *-jō-основ, об'єднаних у 3 типи відмінювання (тип відро, тип яйце, тип плече) та 5 підтипів (підтип відро, підтип дерево, підтип яйце, підтип серце, підтип поле); проаналізовано словозмінну систему іменників с. р. з флексією -'а (тип весілля), серед яких виділено субстантиви колишніх *-jō-основ на *-ьje (підтип весілля), іменники давнього консонантного типу на *-t- (підтип теля) та *-n- (підтип ім'я).

У підрозділі 2.4. “Формотворення іменників із неповною числовою парадигмою” простежено словозмінну специфіку субстантивів, відмінкова парадигма яких через відсутність опозиції однина / множина реалізована в системі 6 словоформ. Фіксовані в говірках досліджуваного ареалу іменники singularia tantum об'єднано в 7 типів (тип доброта, тип картопля, тип любов, тип попіл, тип щавель, тип небо, тип насіння), у межах яких виокремлено 5 підтипів (підтип доброта, підтип морква, підтип гречка, підтип попіл, підтип смуток). Субстантиви pluralia tantum формують 4 типи відмінювання (тип штани, тип люди, тип дрова, тип граблі) та 6 підтипів (підтип штани, підтип досвітки, підтип дрова, підтип ворота, підтип граблі, підтип ножиці).

Групування вживаних у спонтанному діалектному мовленні іменників із неповною числовою парадигмою, передусім pluralia tantum, за словозмінними типами ускладнює, як зауважив С. П. Самійленко, “деяка строкатість складу та флексій” цих іменників. Так, тип люди репрезентований субстантивами *гэси, д'нти, л'эди*, що мають суплетивні форми однини, а також іменниками *сбни, с'нни*. Словозмінні афікси субстантивів окресленого типу простежено у формотвірній системі іменників *двйр'і, груш'і*. Однак обмежувальним фактором, що ускладнює об'єднання цих іменників, є кінцевий приголосний основи.

Словозмінну модель субстантивів *бул'бовън':а* ‘стебла і листя картоплі’, *волус':а, дин'ковън':а* ‘стебла і листя гарбузів’, *клуч':а, латбт':а* ‘калюжниця болотяна’, *нас'нн':а*,

п'нрйа, с'м'нт':а, шчбс'т''а (тип насіння) має іменник *жит':б*. Однак Н. та З. вв. цього субстантива, очевидно, зважаючи на флексійний наголос, позначені більш розгалуженою системою діалектних виявів, пор.: *жит':б, жит'б, жит':й, жит'й, жь'т':е, жйт':е, жит':у*, але тільки *нас'нн':а, нас'нн'а, нас'нн':е, нас'нн'е*.

З урахуванням синкретизму закінчень іменників з повною та неповною числовими парадигмами не подаємо повний опис останніх, а робимо відповідні покликання, пор.:

Тип доброта об'єднує субстантиви ж. р. твердої групи із флексією -а.

Підтип доброта. Іменники з кінцевим твердим приголосним основи та наголошеним закінченням: *добротб, корб, смолб, темнотб, шосб, сошб* або *сосб* 'шосе'. Парадигма відмінювання цих субстантивів має таку ж реалізацію, як словозмінна система іменників підтипу війна в однині (див. табл. 1).

Живомовні свідчення дають підстави твердити, що специфіка формотворення іменників, особливо *singularia tantum*, нерідко пов'язана з їх родовим варіюванням на діалектному ґрунті. Так, кілька типів відмінювання в обстежених говірках має іменник с. р. *латбт':а* 'калюжниця болотяна', пор. словформи аналізованого іменника як субстантива ж. р.: *то то такб лотбт' / вонб оз'д'у на болут'і ростй, тил'йтам ж'йли / свъ'нам отэ лотбт' рвбли, йак йа пбсла / буже / шо теї латбт'і булу, латбт':у мъли гулови / вб'ірбли хатъ нййу* (тип любов), а також ч. р.: *так'йй латбт' жувтйй ц'в'ів, йек зацвйй / здаййц'а нйбо жувете от туго латбт'у, г'ййчи латбт'ом ти'ем крас'ели йбйца* (тип щавель).

На діалектному ґрунті можлива нівеляція закріпленого в літературній мові числового вияву іменників *singularia tantum*: *картупл'і* 'картопля', *л'онь'е* 'льон', *ть'ейі вбнна* 'вапно'.

Закономірності говіркової словозміни простежено й у відмінкових формах незмінних за літературною нормою субстантивів: *ни булу сош'н, йнхали тййу шосуйу, ни булу ше рбд'йа тогд'е, шос' в минй з рбд'івом*.

Системний аналіз словозміни іменників у західнополіських говірках дає підстави для таких висновків.

1. Діалектне формотворення позначене наслідками тривалого історичного розвитку, у процесі якого розгалужена система праслов'янських словозмінних типів, пов'язаних із виявом відповідного детермінатива, зазнала відчутного спрощення. Визначальним чинником формування та уніфікації сучасної граматичної структури стала родова диференціація іменників.

2. Найбільшу стійкість виявляють іменники колишніх *-ā-, *-jā-основ, які максимально зберегли давні закінчення, істотно вплинувши на формотворення інших субстантивів. Нечисленна група іменників *-й-основи виявила виразну тенденцію поширювати окремі риси свого відмінювання в межах загальної групи субстантивів ч. р. з кінцевим твердим приголосним основи. Не менш активними при формотворенні ч. р. та с. р. були субстантиви давнього вокалічного типу на *-ǫ-, *-jǫ-.

3. При описі західнополіського формотворення відзначено різну повноту кількісного наповнення словозмінних типів та підтипів, часто пов'язану із продуктивністю іменників, що їх формують (підтип теля та підтип ім'я).

Зауважено також факультативний вияв або й відсутність реалізації окремих відмінкових позицій у словозмінних парадигмах, зокрема Д. в. іменників ч. р. та с. р.-назв неістот, що зумовлено семантико-синтаксичною функцією відмінка. Опрацьований матеріал указує на незначне поширення форм Кл. в., наявність їх лише в окремих типах відмінювання.

4. Основні причини існування діалектних відмінностей у системі словозміни зведені, як правило, до двох факторів: в окремих говірках збережено давні словформи, втрачені іншими говорами та не успадковані літературною мовою, або ж представлено новотвори, набуті передусім унаслідок аналогічних заступлень архаїчних закінчень певного словозмінного типу новими для цього типу відмінювання флексіями.

Виразними свідченнями мовної архаїки є рефлексі дуальних форм Н. та З. вв. іменників ж. р. та с. р. у сполучі з числівниками *дв'ї, три, чотири*: *дв'ї кумнат'ї, три хбт'ї, дв'ї сил'н, на триє в'їкн'н, штьєри гнизд'н*. Іменники ч. р. усіх трьох груп на діалектному ґрунті можуть оформлювати Н. в. за допомогою закінчення *-а* як імовірного вияву давніх двоїнних форм **-ѡ-основ*: *пойавѣлис'а трахторб, голосб булѣ хоруши, булѣ сбми бойб, стойбли сторожб*.

Говірки досліджуваного ареалу зберігають форми двоїни О. в. передусім іменників із кінцевим м'яким та шиплячим (історично теж м'яким) приголосним основи та флексіями *-йма, -ѣма*: *пудбирбли жмин'йма, з вишн'йма, пуд йаблун'йма, за тѣми вогн'йма, бѣли працьєма*. Спорадично фіксовані двоїнні форми О. в. іменників ж. р. з основою на кінцевий задньоязиковий та фарингальний приголосний: *обомб рук'нма, з ног'нма*.

Наслідки індуктивного впливу з боку фонетично модифікованих давніх закінчень *-ѣмъ* та *-ѣхъ* Д. і М. вв. мн. іменників **-й-основ* засвідчують такі діалектні вияви: *і л'эд'ом / і кун'ом вбжно булу кольєс', скажэ хлупц'ум, на гвуз'д'ох вѣшали все, молоткум по н'нхт'ух*.

Ряд відмінностей у словозмінній системі іменників пов'язано з впливом характерних для говірок фонетичних закономірностей, зокрема підвищення і звуження артикуляції наголошеного [а] після м'яких та шиплячих приголосних: *зимл'й, душ'й, вишн'йм, каструл'йм, у клун'йх, до вдовц'й, товариш'йм*; обниження і розширення вимови наголошеного [и] після кінцевого твердого консонанта: *бабѣ, коровѣ, хатй, шѣли каптанй*; посилення лабіалізації ненаголошеного [о]: *за грэбуйу, машънуйу дойнхали, за рѣчко'йу, хлупчиکو'ви, на лѣж'куви*; пом'якшення задньоязикових та фарингального у групах **гы, *кы, *хы*: *с теї рук'н, в жидѣвк'ї, коло доруг'ї, мишк'н, горшк'н* та ін. Фонетизм аналізованих виявів підтверджують відповідні зміни, засвідчені в нефлексивних сегментах слів.

Морфологізація фонетичних явищ нерідко стає важливим фактором субстантивної словозміни. Так, через депалаталізацію історично м'яких консонантів за схемою твердої групи в різних відмінково-числових позиціях оформлені іменники з кінцевим свистячим [ц'] та сонорним вібрантом [р']: *вичйра, тйрница, на спуднѣу, за копѣцоу, сѣл'ни бѣри, гйтим молодѣцам, хлупец, с тѣми н'нмцями, кбл'а окйнца, грибнѣе м'їсѣб*. Незважаючи на загальну тенденцію до ствердіння шиплячих, в окремих західнополіських говірках виявлено збереження м'якості консонантів: *душ'б, до нож'б, в корч'бх*.

Більша супроти літературної мови розгалуженість діалектної флексійної системи пов'язана також із поширенням у говірковому формотворенні інновацій аналогічного характеру. Так, вирівнювання закінчень у сингулярній парадигмі нерідко призводить до втрати відмінностей між твердим та м'яким різновидами відмінювання. Нейтралізація протиставлення твердисть / м'якисть у західнополіських говірках спрямована передусім на вирівнювання за зразком твердого різновиду: *з'їмл'уйу, за клэн'ойу, с кбшойу, на злудийови, працум вобивбли*. Спорадично простежено індуктивний вплив з боку іменників м'якої та мішаної груп: *гулувййу, рук'ййу, доруг'ейу*.

Із наслідками дії граматичної аналогії пов'язане й стирання формальних відмінностей, зумовлених родовою диференціацією іменників, у парадигмах множини, пор.: *докумйнтув ни булу, ш'чурних йбгудув, нийбк'їх лѣж'кув*.

5. Діалектною специфікою позначене формотворення іменників ч. р. та с. р.-назв неістот. Спорадично фіксовані історично закономірні форми З. в. одн. на зразок *уз'бв н'їж, шалбш вѣже постбвили*, що, як правило, вживані паралельно з формами Р. в. одн., частотність яких у діалектному мовленні значно більша, ніж у літературній мові: *мбла букварб, капил'ушб накладѣ, поструйів гаражб*. Особливості М. в. одн. таких субстантивів на досліджуваній території виявляють структури з закінченням *-ови*, що засвідчене в назвах неістот унаслідок перенесення з відповідних форм іменників-назв істот: *в горшкуви, у бэнкерови, по груд'куви, на т'нлови, в мишкуви, на лѣж'куви*.

6. Зауважено високий ступінь варіантності словозмінних афіксів, що при функціональній ідентичності (вираження значення окремого відмінка) можуть бути вживані паралельно: *коло л'нса, з л'нсу; н'нмц'ови, н'нмц'у; сьнови, сьну*. У говірковому середовищі дублетні флексії як свідчення процесу заміни старих форм новими позначені вільною взаємозаміною.

7. Окремі іменники в досліджуваних говірках мають різне відмінювання, зважаючи на родову варіативність. Нерідко родове переосмислення субстантива пов'язане з його флексійним переоформленням: *бблка* і *ббл'ок* (підтип *муха*, підтип *пиріг*), *л'ітр* і *л'нтра* (підтип *ліс*, підтип *ворона*), *вбпно* і *вбпна* (підтип *небо*, підтип *морква*). Спостережено також відмінну формальну організацію іменників при збереженні їх родової приналежності: *мьша* і *миш*, *вуша* і *вош* (підтип *груша*, *тип тінь*).

8. На підставі лінгвогеографічного вивчення словозмінної системи іменників досліджуваних говірок встановлено межі західнополіського діалекту. Ізоглоси, що відокремлюють західнополіські говірки від середньополіських, репрезентують східну межу поширення словоформ *пиеньц'а*, *мбтера* та західну межу вживання *л'нжок*, *кон'э*, *грибэв*, *бур'акэв*, *пирогэв* (див. к. 2). На півночі ареал обмежують типові для Західного Полісся відмінкові форми *ббт'кови*, *жит':й*, *внэкув*, що мають іншу реалізацію в суміжних волинських говірках.

Наведений та проаналізований матеріал дозволяє стверджувати, що словозміна іменників у говірках досліджуваного ареалу становить відкриту систему, в якій співіснують давні елементи та нові, набуті внаслідок інтенсивних процесів інноваційного характеру.

Основні положення дисертації висвітлено в таких публікаціях:

1. Зінчук Р. С. Атлас словозміни іменників у західнополіських говірках / Руслана Степанівна Зінчук. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 164 с.
2. Зінчук Р. С. Словозміна іменника у західнополіській говірці села Смідин I / Р. С. Зінчук // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства / Українська діалектна лексика як об'єкт словникарства та лінгвогеографії / [відп. ред. І. В. Сабадош]. – Ужгород : Вид-во УжНУ “Говерла”, 2008. – Вип. 12. – С. 138–141.
3. Зінчук Р. С. Принципи аналізу іменної словозміни в діалектологічних дослідженнях / Р. С. Зінчук // Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки : Філологічні науки. Мовознавство / [гол. ред. М. В. Моклиця]. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. у-ту ім. Лесі Українки, 2008. – № 10. – С. 39–43.
4. Зінчук Р. С. Діалектна специфіка іменної словозміни західнополіського говору (на матеріалі замовлянь) / Р. С. Зінчук // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. / [наук. ред. А. О. Загнітко]. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – Вип. 18. – С. 203–207.
5. Зінчук Р. С. Словозміна іменника в західнополіській говірці села Смідин II / Р. С. Зінчук // Волинь-Житомирщина : іст.-філол. зб. з регіональних проблем / [ред. В. Мойсієнко, В. Єршов]. – Житомир, 2009. – Вип. 18. – С. 90–99.
6. Зінчук Р. С. Лемківсько-західнополіські паралелі в системі іменникової словозміни / Р. С. Зінчук // *Studia methodologica* / Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті / [укл. С. Є. Панцьо, Н. О. Свистун]. – Тернопіль : РВВ ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 27. – С. 100–105.
7. Зінчук Р. С. Діалектні вияви словозміни ойконімів у західнополіських говірках / Р. С. Зінчук // *Studia Slavistica* / Ономастика. Топоніміка / [відп. ред. С. Пахомова, Я. Джоганик]. – Ужгород : Вид-во Олександри Гаркуші, 2009. – Вип. 10. – С. 231–239.
8. Зінчук Р. С. Словозміна західнополіських говірок як предмет опису : стан і перспективи дослідження / Р. С. Зінчук // Вісник Львівського університету. Серія філологічна / [гол. ред. Т. Салига]. – Львів, 2009. – Вип. 46. – Ч. 2. – С. 131–136.

9. Зінчук Р. С. Особливості субстантивної словозміни в західнополіських говірках (на матеріалі записів місцевого фольклору) / Р. С. Зінчук // Літопис Волині : всеукраїнський науковий часопис / [гол. ред. І. Я. Коцан, С. Радчук]. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. у-ту ім. Лесі Українки, 2008. – Ч. 4. – С. 150–153.
10. Зінчук Р. С. Родовий відмінок множини іменників у західнополіських говірках / Р. С. Зінчук // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів “Волинь очима молодих науковців : минуле, сучасне, майбутнє”, 16–17 квітня 2008 р. : у 2-х т. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. у-ту ім. Лесі Українки, 2008. – Т. 1. – С. 313–315.
11. Зінчук Р. С. Вияви граматичної аналогії в західнополіській іменниковій словозміні / Р. С. Зінчук // Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів “Волинь очима молодих науковців : минуле, сучасне, майбутнє”, 13–14 травня 2009 р. : у 3-х т. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. у-ту ім. Лесі Українки, 2009. – Т. 3. – С. 258–360.

Анотація

Зінчук Р. С. Словозміна іменників у західнополіських говірках. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Волинський національний університет імені Лесі Українки. – Луцьк, 2010.

У дисертації здійснено системний опис іменникової словозміни західнополіських говірок, простежено особливості субстантивного формотворення в ареальному аспекті. Застосування принципово нового підходу до аналізу діалектних явищ та його утвердження на багатому фактичному матеріалі з акцентом на просторовій поведінці словоформ дало змогу встановити словозмінні типи іменників та з'ясувати фактори впливу на існування діалектних відмінностей у досліджуваній формотвірній системі, зробити висновок про високий ступінь варіантності флексійних формантів, виявити локально обмежені відмінкові форми, окреслити межі західнополіського говору та простежити його внутрішнє членування.

У науковий обіг уведено максимально повний склад західнополіських субстантивних словоформ, що можуть бути використані в подальших діалектологічних студіях.

Ключові слова: західнополіський говір, словозміна, іменник, словозмінний тип, словоформа, флексія, архаїзм, граматична аналогія, фонетична інновація.

Аннотация

Зинчук Р. С. Словоизменение имен существительных в западнopolесском говоре. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Волынский национальный университет имени Леси Украинки. – Луцк, 2010.

Диссертация посвящена системному описанию словоизменения имен существительных западнopolесского говора, впервые произведенному на материале данного ареала.

В исследовании использован принципиально новый подход к анализу диалектных явлений, что предусматривает обработку максимально полного реестра словоформ, зафиксированных в процессе длительного наблюдения над спонтанной диалектной речью.

Утверждение методики системного описания диалектного словоизменения на широком фактическом материале (для исследования привлечено около 12 000 словоформ) дало возможность выделить 27 типов спряжения имен существительных, 43 подтипы и 2 индивидуальные парадигмы, а также сделать выводы о специфике словоизменения имен существительных описываемого ареала.

Описание типов спряжения произведено по следующей схеме: 1) название типа, 2) характер конечного согласного основы, 3) фиксированное окончание в исходной форме.

Дополнительным критерием выделения подтипов спряжения служила ударность / безударность окончаний в единственном и множественном числе, а также фонетическая реализация заднеязычных и фарингального в группах **гы*, **кы*, **хы*. Описание подтипов словоизменения имен существительных осуществлено по такой схеме: 1) название подтипа, 2) указание на конечный согласный основы и особенности акцентуации флексии, 3) список максимально возможного количества имен существительных, которые принадлежат к названному подтипу, зафиксированные в исследуемом говоре, 4) падежная парадигма в виде таблицы, позволяющая сохранять лапидарность изложения, 5) комментарии относительно специфики словоизменения имен существительных анализируемого подтипа, обязательно факторы, определяющие конкретную словоформу, 6) параллели с других диалектов, если таковые зафиксированы.

Проанализированный материал засвидетельствовал, что определяющей причиной существования диалектных отличий в системе словоизменения имен существительных являются интенсивные процессы инновационного характера, в частности, грамматическая аналогия; а также действие типичных для говора фонетических закономерностей. Свидетельств языковой архаики в субстантивном словоизменении сравнительно немного. Большей производительностью характеризуются фонетически модифицированные давние окончания. Имеют место также оригинальные локально ограниченные образования.

При наблюдении над диалектной речью отмечена высокая степень вариантности флексий, которые при функциональной идентичности (выражении значения отдельного падежа) могут употребляться параллельно.

Лингвогеографическое изучение системы словоизменения имен существительных исследуемого говора дало возможность установить границы западнopolесского диалекта и его внутреннее членение.

Ключевые слова: западнopolесский говор, словоизменение, имя существительное, тип словоизменения, словоформа, флексия, архаизм, грамматическая аналогия, фонетическая инновация.

Summary

Zinchuk R. S. Word Modification of Nouns in Western Polissyan Dialects. – Manuscript.

Thesis for a candidate degree in the field of philology by speciality 10.02.01 – Ukrainian Language. – Lesya Ukrainka Volyn National University. – Lutsk, 2010.

The dissertation presents a systematized description of nounal word modification in Western Polissyan dialects and traces the specificity of substantive formations in the areal aspect. The employment of the basically new approach towards the analysis of dialectic phenomena and its validity confirmation on the ample factual material with the emphasis on the positional peculiarities of the word forms has enabled us to identify the modified types of nouns and point out the factors which condition the dialectic differences in the researched formative system. That also has allowed us to make the conclusion about a high degree of variability of the flexional formatives and to reveal the locally restricted case forms, to outline the boundaries of the Western Polissyan dialect, as well as to indicate its internal segmentation.

The exhaustive list of the Western Polissyan substantive word formations that can benefit any further dialectological studies has been introduced into the scholarly stock.

Key words: Western Polissyan dialect, word modification, noun, word modification type, word form, flexion, archaism, grammatical analogy, phonetic innovation.

Підписано до друку 19.02.2010 р. Формат 60х90 $\frac{1}{16}$.
Обл.-вид. арк. 0,9. Ум. друк. арк. 0,9. Тираж 100 прим. Гарнітура Times.
Друкарня Волинського національного університету ім. Лесі Українки.
43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13. Зам. 304.